

zijn ook grote verschillen in de ontwikkeling van de pinksterbeweging, zoals naar voren komt bij de Afrikaanse pinksterkerk (Bangura). We merken hierbij dan dat we nog maar aan het begin staan van een dialoog tussen de EB (inclusief de oudere pinksterkerken) en de Afrikaanse (Neo-) pinksterkerken, of een dialoog als we de overheid er ook bij betrekken (Creemers). Als het gaat om de bundel die pretendeert om nieuwe inzichten te geven over de relatie tussen de EB in de VS en België en Nederland, dan is de uitkomst toch wel erg fragmentarisch. Mijn eindconclusie is dan ook dat de titel van de bundel de inhoud niet dekt. Het is meer een verzameling van artikelen waarbij de trans-Atlantische verbindingen tussen de VS en 'de Lage Landen' op een aantal specifieke punten naar voren komen, gezien vanuit een zeer algemene invulling (Bebbington) gebaseerd op onderzoek in de VS tot aan de andere kant van het pallet waar het gaat over de protestants nationale verschillen in relatie tot de moshav Nes-Ammim in Israël (De Jager) waar de EB niet direct bij betrokken is. De artikelen daar tussenin zijn interessant maar laten geen heldere lijn zien van de ontwikkeling van de EB met betrekking tot de trans-Atlantische beïnvloeding. Daarbij komt dat de EB als beweging soms onderdeel van het protestantisme is (Harinck) of verschilt met het protestantisme (Prins). Jammer is het dat er geen artikel in staat over een van de Evangelische Kerken in Nederland die als een 'samengestelde denominatie' toch wel een belangrijk onderdeel van de EB is. Vanuit een cultuur-historische geschiedschrijving zouden de grote culturele verschillen tussen de religieuze contexten in België en Nederland een bredere analyse verdienen waarbij er dan misschien nieuwe kenmerken van de EB naar voren kunnen komen als het gaat over de relatie van de EB met de samenleving inclusief de politieke ontwikkelingen. Aan de andere kant zijn de artikelen zeker de moeite waard om te lezen, ieder voor zich.

Pieter Boersema
(ETF Leuven)

Koetsveld, Herman & Enis Odaci (2019), *Spiegelreis. Een moslim en een christen op reis door elkaars geloof*, Utrecht: KokBoekencentrum, pp. 192, ISBN 9789043531818, € 19,99.

Herman Koetsveld, christen en predikant bij de Protestantse gemeente van Hengelo, en Enis Odaci, moslim, publicist en werkzaam bij het interculturele platform Nieuw Wij, werken al enige jaren samen. De aanleiding daartoe was de film *Fitna* die Geert Wilders uitbracht. Koetsveld schreef daartegen een manifest dat door een veertigtal Twentse predikanten en kerkelijke werkers werd ondertekend. Odaci waardeerde de stellingname van Koetsveld en de ondertekenaars en zo kwamen zij met elkaar in contact. Dat resulteerde in steeds intensievere samenwerking, o.a. in publicaties in dagbladen, lezingen, schrijven van boeken en in de oprichting van de stichting Koetsveld en Odaci, met een ondersteunende website. De missie van de stichting is 'ageren tegen verharding'.

Op een gegeven moment ontstond bij beiden het idee om elkaars (religieuze) traditie te ervaren en ervan te leren. Odaci zou een aantal christelijke gemeenschappen bezoeken en Koetsveld een paar islamitische. De ervaringen zouden dan 'aan elkaar gespiegeld' kunnen worden, vandaar de titel: Spiegelreis. Toegang krijgen tot de verschillende gemeenschappen kende de nodige hindernissen (angst voor het onbekende, angst voor publiciteit), maar uiteindelijk bleken vier christelijke en vier islamitische gemeenschappen bereid om mee te werken, waarbij diversiteit nadrukkelijk gezocht werd. Het bezoek aan de gemeenschappen was bedoeld om te begrijpen wat de desbetreffende religieuze gemeenschap en haar leden beweegt en inspireert. Het boek dat daaruit is ontstaan, bestaat uit acht verslagen, en elk verslag wordt gevolgd door een gesprek tussen beide auteurs (Bespiegeling genoemd) over wat de bezoeker heeft ervaren, wat hem is opgevalen en wat naar aanleiding daarvan nog kan worden opgemerkt. De beide auteurs werden vergezeld van een fotograaf wiens opnames van de plaats van samenkomst en van de (ontmoeting met) de gesprekspartners het verslag illustreren. Ook hem werd gevraagd naar zijn ervaringen, die vormen tevens een hoofdstuk in het boek, dat afgesloten wordt met een Epiloog.

Het eerste verslag betreft het bezoek van Odaci aan de Zusters Benedictinessen te Oosterhout. Hij leert over hun manier van leven in beslotenheid. Wat hem o.a. opvalt is de stilte in de gangen en de gastvrijheid. Die gekozen levenswijze is vrijwillig, zo is zijn constatering en die is aanleiding om het thema vrouwenemancipatie aan te snijden. Emancipatie, aldus de beide auteurs bespiegelend, kan zich ook uiten in de keuze voor het kloosterleven of om orthodox te worden.

Koetsveld bezoekt vervolgens de Ahmadiyya-gemeenschap in Nunspeet. Blijkbaar een onbekend genootschap voor hem, want hij heeft eerst even op het internet gekeken om wat achtergrondinformatie te verkrijgen. Het is een door de profeet Ghulam Ahmad (1835-1908) gestichte beweging, die hem als de Mahdi/Messias vereert. Hoewel deze beweging door de meeste moslims niet als islamitisch wordt erkend, ziet zij zichzelf echter als de oorspronkelijke en zuivere islam. Dat wordt Koetsveld door een volgeling nog duidelijk gemaakt, nadat hij een dienst heeft meegemaakt en een livepreek vanuit Londen heeft gevolgd. In de Bespiegeling komt de waarheidsaanspraak, het eigen gelijk van verschillende religies aan de orde. De beide auteurs pleiten voor vredevol samenleven van de verschillende tradities.

Odaci schrijft daarna over zijn bezoek aan de vrijzinnige protestantse kerk in Rolde. Hem valt de overzichtelijkheid, het vriendelijke leven daar op, maar ook de geringe strijdbaarheid als het gaat om urgente problemen, zoals populisme, in de maatschappij.

Koetsveld gaat op bezoek bij de Alawiyya Soefi vereniging, waarvan hij in het IJburg-college te Amsterdam een activiteitendag meemaakt. Het gaat om door jonge soefi's georganiseerde gesprekken met leerlingen van het college. Zij weten in tegenstelling tot de kerken de jongeren wel te bereiken. De overdracht van de christelijke traditie, zegt Koets-

veld in het 'bespiegelende' gesprek met Odaci, is in één generatie verdampt. Die meent echter dat de jongeren zich niet veel aantrekken van tradities maar op hun eigen wijze spreken over wat hen bezighoudt.

Odaci bezoekt vervolgens een evangelische pinkstergemeente én migrantenkerk (Jesus Christ Foundation Church) in de Bijlmer. Hij ervaart dat deze gemeente veel 'achterstellingspijn' kent, maar open en uitnodigend is, er wordt de boodschap van verbinding gepredikt. In gesprek met Koetsveld komt het kolonialisme en het slavernijverleden ter sprake. Die beseft het immense leed dat door de toenmalige Nederlandse samenleving is veroorzaakt. Al bespiegelend worden ook zwarte piet, racisme en discriminatie nog even aangestipt. Over slavernij in Arabische en Ottomaanse landen wordt niet gerept. In de Bijlmerkerk ervoer Odaci tijdens het zingen van gospelsliederen ook de kracht van de hoop op een betere wereld.

Dan is de beurt weer aan Koetsveld. Hij gaat naar de Sultan Ahmet-moskee (een Diyanetmoskee, dus aangestuurd door het Turkse ministerie van godsdienstzaken) in Zaandam, waarmee hij al tijdens 9/11 2001 had samengewerkt. Hij merkt uit de gesprekken met de imam (via een tolk) dat er een meer naar binnengerichtheid is ontstaan. Of er zich in Nederland een eigen variant van islambeleving zal vormen, is een belangrijk thema in het gesprek naar aanleiding van het verslag.

De Gereformeerde Gemeente in Dordrecht krijgt bezoek van Odaci. Hij volgt een dienst en spreekt met een voorganger en een ouderling die hem, met pijn in het hart, duidelijk maken dat moslims niet het hemelrijk zullen beërven. De opstelling van deze 'mannenbroeders' leidt bij Koetsveld tot afgeleide schaamte. Slot van de discussie is de hoop dat alle muren tussen mensen zullen worden weggehaald.

Koetsveld gaat ten slotte naar Amsterdam waar hij te gast is bij een internationale conferentie van de Stichting Maruf voor queer Moslims. Hem wordt verteld dat het beeld in de westerse media van de islam als homofoob niet juist is. In islamitische landen zijn onderling enorme verschillen in opvattingen over homoseksualiteit. De autochtonen moeten de hand in eigen boezem steken. De essentie van de conferentie is of de teksten in de Koran toepasbaar zijn op de huidige situatie. Er zijn verschillende interpretaties over homoseksualiteit in de Koran. De lhbt-emancipatie binnen de islam komt in de media te weinig aanbod, stelt Odaci en hij vindt lhbt-acceptatie vooral een maatschappelijk probleem.

Na de verslagen en besprekingen van de acht genootschappen volgen nog een interview met de fotograaf, die wijst op het belang van rolmodellen en een Epiloog, waarin de beide auteurs nog eens terugkijken op de bezoeken. Veel nieuws levert dat overigens niet op. Zij stellen o.a. dat we niet moeten spreken in wij-en-zij termen, niet direct oordelen, kritisch zijn ten aanzien van de media. Zij geloven beiden in de kracht van de persoonlijke ontmoeting, waar ruimte kan ontstaan voor een goed gesprek.

Bruggenbouwers en mensen die tegen verharding zijn, zijn sympathiek en de pogingen van de auteurs om van elkaars traditie te leren, zijn ook prijzenswaardig. Maar moet

van die ervaringen een boek worden gemaakt? En voor wie is dat dan bedoeld? In het voorwoord wordt dat jammer genoeg niet aangegeven. Maar het boek doornemend dringt bij elk verslag de vraag zich op wie er volgens de auteurs mee gediend zijn. Het verzamelde materiaal graaft niet diep en de bespiegelingen, zo mag uit het bovenstaande worden geconcludeerd, zijn vaak niet meer dan algemeenheden en politiek correcte uitspraken, die bij het brede publiek nauwelijks enige tegenspraak zullen oproepen. De auteurs hadden beter de verslagen op de weblocatie van de Stichting kunnen plaatsen en dan om reacties vragen. Misschien zouden die interessant materiaal hebben opgeleverd.

Lammert Gosse Jansma
(Veenwouden)

Schuyf, Judith (2019), *Heidense Heiligdommen. Zichtbare sporen van een verloren verleden*, Utrecht: Uitgeverij Omniboek, pp. 336, ISBN 9789401914338, € 24,99.

Het Nederlandse landschap lijkt op het eerste gezicht een christelijk landschap: kerktorens zijn overal zichtbaar en vele dorpen zijn rond een kerk gebouwd. Bovendien zijn er veel toponiemen die naar het christelijk geloof verwijzen. Maar ook zijn er in het landschap elementen te herkennen die betrekking hebben op een eerder, prechristelijk godsdienstig verleden. Het gaat dan om landschappelijke elementen waaraan mensen religieuze betekenis hechtten: bomen, stenen, hoogtes en laagtes, rivieren, moerassen en waterbronnen. Deze elementen staan centraal in *Heidense heiligdommen*. Wat weten we over de religieuze beleving in de Lage Landen voor de kerstening? Wat is er met de prechristelijke elementen gebeurd, tijdens en in de eeuwen na de kerstening? Hoe wordt het prechristelijke gewaardeerd en geduid in de loop der eeuwen? Welke zichtbare fenomenen herinneren daar nog aan? Op deze vragen wordt gepoogd een antwoord te geven. De eerste twee vragen, zo meldt de auteur, worden beantwoord in de hoofdstukken 1-3 en de andere in de resterende hoofdstukken. Dat wordt jammer genoeg niet erg systematisch gedaan, waardoor de lezer per hoofdstuk met de vraag blijft zitten welke (deel)vraag nu is behandeld. In de Epiloog wordt gelukkig wel teruggegrepen op de vier vragen.

Begonnen wordt met het weergeven van de religieuze opvattingen van de bewoners der Lage Landen in de ijzertijd en Romeinse tijd. De 'heidenen' hebben zelf geen schriftelijke getuigenissen nagelaten, dus zijn de bronnen archeologische relictten en wat anderen over hen hebben geschreven. Besproken worden allerlei cultusplaatsen (al of niet omheind) zoals bronnen, natte plaatsen, en ook grafvelden/urnenvelden, die verwijzen naar voorouderverering. Hier werden allerlei offers gebracht (gebruiksvoorwerpen, dieren, ook mensenoffers – veenlijken). Onder invloed van de Romeinen krijgt de (grotere) cultusplek een gebouw, waar – ook Romeinse invloed – belichaamde goden (o.a. Magusanus, Hludana en Nehellennia) werden vereerd.